Шілде 2026 №7

AQIQAT

105

ҰЛТТЫҚ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ЖУРНАЛ

БІЛІМ
ҒЫЛЫМ
МӘДЕНИЕТ
ТӘЖІРИБЕ

БІЛІМ
сапалы білім – табыс кілті

ҒЫЛЫМ
жаңашылдық пен ізденіс жолы

ТЕХНОЛОГИЯ
цифрлық дәуірдің мүмкіндіктері

ТӘЖІРИБЕ
тәжірибе мен дағды – даму негізі

ДАМУ
инвестиция болашаққа

“Адам капиталына салынған инвестиция – ең тиімді инвестиция.”

АДАМ КАПИТАЛЫН ДАМЫТУ – МАҢЫЗДЫ МІНДЕТ

29 Назым ДҮТБАЕВА
Әлемдегі қазақ тілі: Абай институтының игі бастамасы

57 Дина ИМАМБАЙ
«Жаңа жұртшылықтың негізі – ғылым»

78 Гүлжаһан ОРДА
Көркем ойдың көкжиегі

РЕФОРМАЛАР КОНТЕКСІНДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК ӘДІЛЕТТІЛІК

Әлеуметтік әділеттілік мәселесі қазір тек біздің елімізде ғана емес, бүкіл әлемде ең өзекті проблемалардың бірі болып отыр. Әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз ету бүгінде көп мемлекеттің негізгі қызметінің бірі. Әлеуметтік әділеттілік мемлекеттің әлеуметтік даму тиімділігін көрсететін маңызды көрсеткіш, болашақта да солай бола береді.

Кез келген мемлекеттің бетбұрысты кезеңдерде әлеуметтік әділеттілік мәселесі ерекше маңызға ие болады. Мұндай жағдайда нақты өмір шындығын әлеуметтік институттармен, олардың өзара сәйкестік дәрежесімен салыстыру, сондай-ақ тұтастай қоғамдық жүйенің жұмыс істеуінің жаңа қағидаттарын қалыптастыру аса қажет.

Қазір Қазақстан қоғамындағы әділеттілік туралы айту оңай емес, өйткені бұл мәселеге қатысты бірқатар сұрақтар туындайды. Қандай қоғамды әділетті қоғам деп санауға болады? Әділеттілікті анықтайтын көрсеткіштер қандай? Әлеуметтік әділеттілік қоғамды біріктіретін күш бола ала ма?

Қоғамда әділеттілікке деген сұраныстың бар екені анық, бұл туралы биліктің барлық деңгейлерінде бірнеше рет айтылды. Мысалы, «Аманат» партиясының кезектен тыс XXIII съезінде сөйлеген сөзінде Мемлекет басшысы бүгінгі таңда қазақстандықтарға әлеуметтік әділеттіліктің жетіспейтінін, өкінішке қарай, қарапайым азаматтардың мүдделері жиі ескерусіз қалып жатқанын атап өтті. Осылайша, әлеуметтік әділеттілік Қазақстан азаматтарының санасында берік орныққан құндылыққа айналды.

Әділеттілік идеясының әлеуеті өте зор және ол қоғамды алға жетелейтін күшке айнала алады. Сондықтан, мемлекет оны жүзеге асыруға мүдделі. Президент атап өткендей, лайықты әрі қабілетті адамдар қоғамда өз орнын тауып, болашаққа сеніммен және оптимизммен қарауы үшін әлеуметтік әділеттілікке ұмтылу қажет [1].

Әрбір адам әлеуметтік әділеттілікті өзінше түсінеді, дегенмен ол көпшіліктің санасы мен мінез-құлқының маңызды сипаттамасы.

Осы бағдарға сәйкес, адамдар өндірістік ұйымдарда өздеріне қаншалықты әділ қарым-қатынас жасалатынын, билік органдарының, әсіресе мемлекеттік мекемелердің олардың әл-ауқаты үшін не істеп жатқанын бағалайды, сондай-ақ әлеуметтік табысқа жету мүмкіндіктерін саралайды.

Әділеттілік – тек моральдық-этикалық емес, сонымен қатар әлеуметтік-саяси сананың да категориясы. Әлеуметтік әділеттілік туралы түсінік тұрақты болғанымен, оның мазмұны адамның да, жалпы қоғамның да өмір сүруінің нақты әлеуметтік жағдайларына байланысты өзгеруі мүмкін. Әлеуметтік әділеттілік мазмұнының мәні әрбір әлеуметтік топтың әлеуметтік мәртебесі мен оның қоғамдағы нақты жағдайының, құқықтары мен міндеттерінің, еңбегі мен сыйақысының, мүдделері мен олардың жүзеге асырылуының өзара сәйкестігі болып табылады [2].

Әлеуметтік әділеттіліктің мәнін осылай түсінуге сүйене отырып, біздің ойымызша, социология ғылымында әділеттілік ең жалпы түрде әлеуметтік субъектілердің қоғамдағы орны мен рөлінің сәйкестігі, сондай-ақ әлеуметтік кеңістіктегі құқықтар мен міндеттердің үйлесімділігі ретінде қарастырылады. Сонымен бірге, әділеттілік феноменіне қатысты көптеген зерттеулер жүргізілгеніне қарамастан, бұл құбылысты анықтаудың әмбебап қағидасы әлі де қалыптаспаған [2].

Әлеуметтік әділеттілік мәселесі қазір шаруашылық жүргізуші субъектілерде құқықтық нормалар мен этикалық қағидалардың жиі бұзылуына ғана емес, сондай-ақ әлеуметтік теңсіздік мәселелерінің ушығуына да байланысты. Бұл қоғамның жіктелу алшақтығын айқын көрсетіп, әлеуметтік әділеттілікке қойылатын талаптардың артуына ықпал етеді[3].

Қазақстан қоғамы әлеуметтік әділеттілік қағидаларын жүзеге асырудағы мәселелер-

ге сергек қарайды. Негізгі қайшылық қоғамдық сананың әділеттілік туралы түсінігі мен оның қоғамдағы нақты көрінісі арасындағы алшақтықта жатыр. Әлеуметтік әділеттілік адамдардың теңдігі мен теңсіздігі мәселелеріне тығыз байланысты болғандықтан, бұл ұғымдар әдетте өзара байланыста талданады. Алайда, теңсіздік те, теңдік те халықтың ең бай және ең кедей топтарының табыс мөлшері немесе үлес салмағы арқылы өлшенетін объективті көрсеткіштер болса, әділеттілік – теңсіздікке берілетін субъективті баға.

Әділеттілік ұғымы сандық тұрғыдан өлшеуге және нақты сипаттауға келмейді, ол көбінесе бағалау сипатына ие ұғым. Теңсіздікке адамның өзі, әлеуметтік топ немесе жалпы қоғам тарапынан берілетін субъективті баға статистикалық және басқа да объективті көрсеткіштер негізінде алынған объективті бағамен бірдей маңызды мәнге ие. Осылайша, әлеуметтік әділеттілік әртүрлі әлеуметтік қауымдастықтар мен жеке адамдардың өмірлік жағдайларындағы теңдік пен теңсіздік деңгейін сипаттайтын категория ретінде көрініс табады [4].

Біздің ойымызша, әлеуметтік әділеттілік проблематикасы жаңа әлеуметтік-экономикалық шындықтарға бейімделу контексінде ерекше назар аударуды қажет етеді. Бұл мақалада біз әлеуметтік-экономикалық модернизацияның кейбір сипаттамаларын және олардың әділеттілік контексіндегі субъективті өлшемде көрініс табуын қарастырамыз.

Әдіснама

Қазақстанда әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз ету мәселесі әлеуметтік мемлекет қалыптастыру міндеттерімен тығыз байланысты. Әлеуметтік әділеттіліктің қазіргі түсінігі әлеуметтік мемлекеттің қағидаты ретінде қоғамның барлық мүшелеріне тең бастапқы мүмкіндіктер мен әлеуметтік кепілдіктер беру, тең еңбекке тең ақы төлеуді қамтамасыз ету, кез келген кемсітушіліктің алдын алу, депривирленген топтар мен халық санаттарын қорғау қажеттілігін қамтиды.Әлеуметтік әділеттіліктің қосарлы мәні бар: біріншіден, ең әділетті бөлу – үлеске қарай бөлу, мұндай бөлу дифференциацияны тереңдетуі мүмкін, бірақ маңызды ынталандырушы фактор болып табылады; екіншіден, әлеуметтік әділеттілік табыстар арасындағы айырмашылықты жұмсартатын қайта бөлу тетігі ретінде түсіндіріледі. Дәл осы тетік әділеттіліктің экономикалық және әлеуметтік түсініктері арасындағы қайшылықтарды туындатады.

Нарықтың өзін-өзі реттеу механизмі әлеуметтік әділеттілікке қол жеткізуді қарастырмайды. Керісінше, нарық әлеуметтік жіктелуді тереңдетіп, байлар мен кедейлер арасындағы алшақтықты ұлғайтады. Мемлекет табыстарды бөлу процесін реттеу міндетін нарық қызметіне тікелей араласу және салық жүйесі арқылы жанама түрде жүзеге асыру арқылы өз мойнына алады. Табыстарды әлеуметтік тұрғыда әділетті бөлу – әлеуметтік мемлекеттің негізгі қағидаттарының бірі.

Зерттеу барысында бізге американдық ғалымдар Дж.Роулз және Р.Нозиктің әділеттілік теорияларын талдау маңызды. Дж.Роулз теориясының негізі – жеке тұлғаның емес, қоғамдық институттардың әділеттілігі. Егер қоғамда екі негізгі компонент – жеке еркіндік пен материалдық және рухани игіліктерді әділетті бөлу үйлессе, онда ол тұрақтырақ болып, қоғамдық тепе-теңдікті сақтай алады. Ол әділеттіліктің үш қағидатын қалыптастырды: барынша тең негізгі бостандықтар қағидаты, мүмкіндіктер теңдігі қағидаты және айырмашылық қағидаты. Әлеуметтік теңсіздік, соның ішінде табиғи қабілеттер негізінде де болуы мүмкін, бірақ ол ең аз табысты адамдар үшін пайдалы болуы тиіс. Бұл құбылысты қарастырғанда қоғамның әлеуметтік-экономикалық қатынастарының ерекшелігін, оның тарихы мен мәдениетін ескеру маңызды. Ұлттық өзіндік сананың әсері әлеуметтік әділеттіліктің біртұтас әмбебап моделінің жоқ екенін көрсетеді [5].

Дж.Роулз үшін әділеттілік – бұл адалдық; мұндай түсінік әлеуметтік жүйені тең азамат пен табыс және байлықтың әртүрлі деңгейлері тұрғысынан бағалайды. Әлеуметтік жіктелген қоғам жағдайында еркіндік пен теңдікті қалай үйлестіруге болады? Бұл жөнінде ресейлік зерттеуші Р.К.Шамалиева Роулз үшін еркіндік институционалдық ұғым екенін, оның адамдардың көп қасиетіне, қабілеті мен іскерлігіне қатысы жоқ екенін атап өтеді.

Сонымен бірге «Әділеттілік ретінде адалдық» тек тең мүмкіндіктерді қарастырумен шектелмейді. Демократиялық теңдік – айырмашылық қағидатын ескеретін мүмкіндіктер теңдігі. Айырмашылық қағидаты бойынша, жақсы жағдайда тұрған адамдардың жетістігі қоғамның әлсіз тобының мүмкіндіктерінің есебінен жасалмауы керек. Табысы жоғары топтардың жоғары талаптары олардың әрекеттері әлсіз топтардың мүмкіндіктерін арттыратын жағдайда ғана әділетті. Егер бұл болмаса, онда тең бөлініс артықшылықты, бірақ ол теңсіздікті жоюда тиімсіз болуы мүмкін. Қоғамдық өмірде бір әлеуметтік топтың жағдайының өзгеруі (жақсаруы немесе нашарлауы) басқа топтың мүдделерінің өзгеруіне тәуелді емес жағдайлар жиі кездеседі. Нарықтық экономикада жоғары әлеуметтік позициядағы топтың өз жағдайын төменгі топтардың мүмкіндіктері есебінен жақсартуы жиі кездесетін құбылыс [6].

Либертарлық әділеттілік теориясының негізін қалаушы Р. Нозик әділеттілік қағидаты микро деңгейде қолданылуы тиіс деп есептейді. Оның тәсілі – әділеттілік мақсатында қайта бөлуде мемлекеттің минималды араласуы. Әлеуметтік әділеттілік – қайта бөлу емес, еркін нарық кеңістігін ұйымдастыратын ережелер жиынтығы [7].

Мемлекетке қатысты негізгі тұжырымдар – минималды мемлекеттің өмір сүруі орынды, оның функциялары тар шеңбермен шектелуі тиіс: зорлық-зомбылықтан, ұрлықтан, алаяқтықтан қорғау, келісімшарттардың орындалуын қамтамасыз ету. Кеңірек өкілеттіктері бар мемлекеттер адам құқықтарын жеке еркіндікке, яғни белгілі бір әрекеттерді жасауға мәжбүрлеуден бос болу құқығына нұқсан келтіреді, сондықтан олар ақталуға жатпайды. Минималды мемлекет бір мезгілде әрі шабыттандыратын, әрі әділетті болып табылады. Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, Р. Нозиктің көзқарасы бойынша мынадай тұжырым жасауға болады: біріншіден, мемлекет адамдарды басқаларға көмектесуге мәжбүрлеу үшін күштеу тетігін қолданбауы тиіс; екіншіден, мемлекет адамдардың игілігі немесе оны қорғау мақсатында қандай да бір әрекеттеріне тыйым салмауы керек [7].

Әлеуметтік мемлекеттегі әлеуметтік әділеттілік

Қазақстан – әлеуметтік мемлекет. Қазіргі ғылыми әдебиетте әлеуметтік мемлекеттің әртүрлі модельдерінің өзі жіктеледі. Либералдық моделінің (Австрия, Канада, Швейцария) ерекшелігі – мемлекеттің тек әлеуметтік тұрғыдан осал топтарға көмек көрсетуі. Барлық азаматтарға қатысты саясатта жеке адамның құқықтарын, экономикалық және жеке бостандықтарын, сондай-ақ адамның қадір-қасиетін қорғауға басымдық беріледі. Жүргізіліп отырған әлеуметтік саясат пен заңдылықтың жоғары деңгейінің арқасында тұрақты даму қамтамасыз етіледі. Әлеуметтік мемлекеттің консервативтік моделі индустриялық елдерде «жалпыға ортақ әл-ауқат» қағидатын бейбіт жолмен жүзеге асыруды көздейді (Ұлыбритания, АҚШ). Корпоративтік типтегі модельде мемлекет азаматтардың әл-ауқатына жауап береді, алайда әлеуметтік кепілдіктердің бір бөлігін жеке сектор қамтамасыз етеді (Бельгия, Германия, Италия және т.б.).

Әлеуметтік-демократиялық типтегі әлеуметтік мемлекеттің негізгі қағидаты – ел азаматтарының тек материалдық қажеттіліктерін ғана емес, сонымен қатар рухани қажеттіліктерін қанағаттандыруда тең мүмкіндіктерге ие болуы. Басты ұстаным – мемлекет пен экономика адамдар үшін қызмет етуі тиіс. Әлеуметтік саясат – қызмет көрсету немесе қайырымдылық емес, мемлекеттің тікелей міндеті (Дания, Норвегия, Швеция) [8]. Әлемде әлеуметтік мемлекеттің қандай да бір моделі толықтай, «таза күйінде» жүзеге асқан ел жоқ деуге болады. Нақты бір әлеуметтік мемлекет моделін таңдау көбінесе ымыралы сипатқа ие. Біздің ойымызша, идеологиялық тұрғыдан Қазақстан үшін әлеуметтік мемлекеттің әлеуметтік-демократиялық моделі неғұрлым қолайлы.

Қазақстан өзін әлеуметтік мемлекет ретінде танытады. Қазақстан Республикасының Конституциясы әлеуметтік мемлекеттің нормалары мен қағидаттарын жариялап, әлеуметтік құқықтарды жеке тұлғаның еркін дамуының ажырамас бөлігі ретінде таниды. Осы арқылы мемлекетке әлеуметтік мәселелерді шешу жауапкершілігін жүктейді. Қазақстанда әлеуметтік

мемлекеттің қалыптасуы адам құқықтарының «екінші буыны» болып саналатын әлеуметтік, экономикалық және мәдени құқықтарды жариялау және іске асыруға байланысты. Қазақстан үшін әлеуметтік мемлекетті адамның лайықты өмір сүру жағдайларын жасауға, Конституцияда және басқа да заңнамалық құжаттарда бекітілген құқықтар мен бостандықтарды жүзеге асыруға міндетті мемлекет ретінде түсіну анағұрлым қолайлы.

Бүгінде Қазақстан өзіндік әлеуметтік мемлекет моделін қалыптастырды деп нақты айту қиын, дегенмен оның бірқатар алғышартын атап өтуге болады. Дамыған елдерде әлеуметтік мемлекеттің қалыптасуы жетілген азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекеттің орнығуы жағдайында, сондай-ақ экономиканың тұрақтылығы барысында жүзеге асты. Бұл факторлардың барлығы халықтың жалпы топтарының мүдделеріне сай әлеуметтік саясат жүргізуге мүмкіндік берді.

Қазақстандағы әлеуметтік мемлекетті құру өзге жағдайларда жүзеге асырылуда: нарықтық экономиканы қалыптастыру күрделі әрі қайшылықты сипатта өтсе, демократиялық институттардың дамуы бастапқы кезеңде тұр. Нарықтық экономиканы қалыптастыру мен бұрынғы әлеуметтік саясатты трансформациялау үдерісі қатар жүргізілуде. Бастапқы реформалар барысында экономикалық және әлеуметтік сипаттағы күйретуші үрдістер байқалғанымен, қазақстандық қоғамды реформалау әлеуметтік саясатты жаңғыртудың белгілі бір негізін қалады. Республикада азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыруға кепілдік беретін көптеген заңдар қабылданды. Заңнамалық актілердің болуы әлі де толық әл-ауқаттың көрсеткіші болмаса да, әлеуметтік мемлекет қалыптастыру бағытындағы жұмыстың белгісі болып табылады [9].

Қазақстандағы әлеуметтік мемлекетте әлеуметтік әділеттілік қағидатын жүзеге асыру көбіне қоғамда қалыптасқан меншік, материалдық игіліктерді бөлу және қайта бөлу қатынастарына байланысты. Әлеуметтік әділеттілікті түсінудегі нарықтық көзқарас бойынша белгілі бір кезеңде өндірілген барлық игіліктер өндіріс факторларының иелері арасында олардың үлесіне сәйкес бөлінеді. Сонымен қатар, нарық көптеген қажеттіліктерді қанағаттандыра алмайды және түрлі себептермен қоғамдық өндіріс үдерісіне белсенді қатыса алмайтын адамдарға лайықты жағдай жасай алмайды. Сондықтан, мемлекет қайта бөлу үдерістеріне белсенді түрде ықпал етуі тиіс.

Нарықтық өзін-өзі реттеу тетіктері әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз етуді көздемейді, керісінше әлеуметтік жіктелуді тереңдетуге ықпал етеді. Мемлекет табыстарды бөлуді реттеу міндетін өз мойнына алып, нарықтың қызметіне тікелей араласу арқылы және жанама түрде салықтар мен басқа да төлемдер арқылы ықпал етеді. Осылайша әлеуметтік әділеттіліктің екі қыры бар: бірінші ден, нарықтық бөлініс адамның қосқан үлесіне қарай жүзеге асатындықтан әділетті болып саналады, дегенмен ол табыстар арасындағы айырмашылықты арттырады, бірақ ынталандырушы фактор ретінде қызмет етеді. Екіншіден, әртүрлі әлеуметтік топтар арасындағы табыс айырмашылығын белгілі бір дәрежеде теңестіруге бағытталған қайта бөлу тетіктері де әділетті болып табылады. Дәл осы қайта бөлу механизмі экономикалық тиімділік пен әлеуметтік әділеттілік арасындағы қайшылықтарды туындатады [10].

Нарықтық тиімділік пен әлеуметтік әділеттілік арасындағы оңтайлы тепе-теңдік әлеуметтік мемлекеттің қалыптасуы арқылы қамтамасыз етіледі. Әлеуметтік мемлекет біржола қалыптасқан және өзгермейтін мемлекеттік құрылым емес. Ол қоғам мен экономика қалай дамып, өзгерсе, солай дамып, түрленіп отырады және олармен тұрақты өзара байланыста болады. Бұл ретте ең күрделі міндет – нарықтық экономика мен оның туындататын әлеуметтік теңсіздігін азайту арасындағы тепе-теңдікті сақтау. Негізгі мәселе – мемлекеттің экономика мен әлеуметтік өмірге араласу шекарасын анықтау. Бір жағынан мемлекет экономиканың дамуына кедергі болмауы тиіс, екінші жағынан әр адамның лайықты өмір сүру құқығын жүзеге асыруын құқықтық тұрғыдан қамтамасыз етуге міндетті. Мемлекеттің экономиканы реттеуге қатысу деңгейі саланың немесе жалпы экономикалық саланың жағдайына кері пропорционалды болуы қажет: жағдай неғұрлым нашар болса, мемлекеттің араласуы соғұрлым көп болуы тиіс [11].

Жеке меншік пен жекешелендіруге

көзқарас. Жеке меншіктің пайда болуы қоғамды ұйымдастыру тәсілін, қоғамдық өзара әрекеттесу жүйесін түбегейлі өзгертті және нәтижесінде қоғамның әлеуметтік жіктелуіне жаңа сипат берді. Бұл өзгерістердің мәні – посткеңестік Қазақстан қоғамының жаңа негіздер бойынша құрылымдануында. Әртүрлі әлеуметтік топтар арасындағы табыстарды қайта бөлу, әлеуметтік теңсіздік салдарынан мүдделердің жіктелуі – осы әлеуметтік үдерістердің сыртқы көріністері.

Толық мемлекеттік меншік үстемдік еткен ел үшін меншіктің қалыптасуы мен дамуының қысқа мерзімде жүзеге асуы әлемдік тәжірибеде бұрын-соңды болмаған құбылыс болды. Бүгінде нарық пен жеке меншіктің формальды институттарын қалыптастырудың бастапқы кезеңі ғана аяқталды. Қазір нарықтық экономика көптеген мәселелермен күрделеніп отыр және түптеп келгенде әлеуметтік бағдарланған экономика болып табылмайды [12].

Қазақстан азаматтарының меншікке деген қатынасын былай сипаттауға болады: меншіктің өзі де аз, оны ұтымды пайдаланудың тәжірибесі де жеткіліксіз. Қазақстандықтар жеке меншікті қалай түсінеді? Бір жағынан, меншік жеке мүлік ретінде (автокөлік, пәтер, үй және т.б.) қабылданады, яғни меншік тұтыну санаты арқылы түсіндіріледі. Екінші жағынан, меншікті табыс әкелетін ресурс ретінде түсіну де бар, сондықтан көптеген қазақстандықтар мұндай меншіктің жоқ екенін атап өткен. Меншіктен табыс табу жаппай экономикалық тәжірибеге айналған жоқ. Жинақтар, акциялар мен бағалы қағаздар аз ғана адамда бар, бұл қазақстандықтардың көпшілігінде қиын жағдайларға арналған «қауіпсіздік жастығының» жоқ екенін көрсетеді.

Біздің алдыңғы зерттеулеріміз көрсеткендей, қазақстандықтардың басым бөлігі мемлекеттік меншікті жекешелендіру ашылықты байытып, көпшілікті кедейлендірді деп есептейді. Мұндай қоғамдық пікір жекешелендірудің әділетсіз жүргізілгенін білдіреді. Жекешелендіруге деген теріс көзқарас жеке меншікті қабылдамаудан емес, экономикалық реформалардың басында оның қалай жүзеге асырылғанына көңіл толмаудан туындайды. Кейін пайда болған ірі байлықтар қазақстандықтар тарапынан заңды емес деп қабылданады, ал жекешелендіру үдерісі әділетсіз деп бағаланады. Осылайша әлеуметтік-экономикалық өзгерістер мен экономикалық ресурстарды бастапқы бөлу мен қайта бөлудегі бұрмалаушылықтар қазақстандықтардың жеке меншікке және әсіресе жекешелендіру үдерістеріне қатысты көзқарасының екіұшты болуына әсер етті.

Қазақстандық зерттеушілер жүргізген сауалнамалар көрсеткендей, әлеуметтік институттардың ішінде халық ең аз сенім білдіретіні – бизнес құрылымдары. Ресейдегі ұқсас жағдай туралы ресейлік әлеуметтанушы Ж.Т.Тощенко былай деген: «Парадокс мынада: қоғамдық сана нарықтық өзгерістерді қолдағанымен, сол өзгерістерді іс жүзінде жүзеге асырып отырған субъектілерге қарсы көзқараста болады, яғни экономикалық өмірдегі өзгерістерді нақты бейнелейтін тұлғаларға сенімсіздік танытады» [13].

Бизнестің әлеуметтік жауапкершілігі. Өткен ғасырдың басында АҚШ-та «Ротари» қозғалысы пайда болды. Оның мүшелері «қоғамға қызмет ету – жеке мүддеден жоғары» атты ұранмен материалдық тұрғыдан табысқа жеткен адамдарды әлеуметтік жағдайды жақсартуға, әділеттілікті тек кәсіби салада ғана емес, өздері өмір сүретін ортада да қамтамасыз етуге өз үлестерін қосуға шақырды. XX ғасырдың 30-жылдарында қоғамдық мүдделерді қорғауды мемлекеттік бақылауға алу, сондай-ақ жұмысшылардың өз ұйымдарын құру және ұжымдық шарттар жасауға қатысу құқықтарына кепілдік беру жөнінде бастамалар көтерілді. Қызметкерлердің құқықтарын қорғау және әділеттілікті қамтамасыз ету бағытындағы осындай қадамдар Екінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында және одан кейін көптеген Еуропа елдерінде де жүзеге асырылды. Нәтижесінде өткен ғасырдың 50 - 70-жылдары корпорациялардың өз қызметкерлері алдындағы әлеуметтік жауапкершілігі көптеген мемлекеттерде мойындалып, заң жүзінде бекітілді.

Еуропада Роулздың «мемлекеттің күшті әлеуметтік саясаты» идеясы да барған сайын көбірек қолдау табуда. Әлеуметтік шиеленісті нақты азайтуға, әлеуметтік жіктелуді төмендетуге, ең төменгі әлеуметтік кепілдіктерді қамтамасыз етуге және азаматтардың барынша көп бөлігінің

дамуына мүмкіндік жасауға ұмтылу азаматтық қоғамның барлық салаларының дамуына қолайлы жағдай қалыптастырады. Экономикалық тұрғыдан дамыған елдерде мемлекет табыстарды реттеу және бизнестің әлеуметтік міндеттемелерін орындауын қамтамасыз ету мақсатында экономикаға араласады. Өйткені, көптеген елдерде ауқатты адамдар тұрақты әрі тыныш қоғамда өмір сүру үшін, табыстарының бір бөлігін қоғаммен бөліскенді жөн көреді. Әркімнің уәжі әртүрлі болғанымен, байлық пен табысты сақтап қалудың жолы осы екендігіне түсіністік бар. Әңгіме өз байлығын адал жолмен тапқан адамдар туралы болып отыр; ал қалғандары (демократиялық мемлекеттерде) қоғамнан тыс қалады [14].

Сонымен қатар, кез келген бизнестің басты мақсаты – пайда табу және акционерлері мен құрылтайшылары алдындағы міндеттемелерін орындау. Алайда, бизнес те, мемлекеттік органдар да қоғам алдында әлеуметтік жауапкершілік көтеруі тиіс, бұл әділетті мемлекет құру мақсаттарына сәйкес келеді. Қазіргі әлемде әлеуметтік жауапкершілік тек қайырымдылық ретінде ғана емес, компанияның іскерлік беделі мен капиталдануын арттыратын тиімді қызмет ретінде де қарастырылады. Бұл – бизнестің қоғам дамуына қосатын ерікті үлесі, басқаша айтқанда, әділетті мемлекет құруға бағытталған саналы инвестициясы. Бизнес қаншалықты табысты болса, қоғам соншалықты сау болады, ал қоғам қаншалықты сау болса, бизнес те соншалықты табысты болады. Бұл өзара тәуелділік қарапайым, айқын әрі баршаға тиімді және мемлекеттің тұрақтылығын қамтамасыз ететін негізгі факторлардың бірі болып табылады.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында мемлекеттік органдар әлеуметтік және еңбек заңнамасының сақталуына жеткілікті көңіл бөлмеді. Соның салдарынан жалақы төлеудің кешігуі, өндірістегі апаттар, жарақаттану деңгейінің артуы және басқа да жағымсыз жағдайлар орын алды. Осы салада жинақталған тәжірибе мемлекет пен бизнестің күш-жігерін біріктіру бүгінгі күннің объективті қажеттілігі екенін дәлелдейді. Осыған байланысты 2008 жылы Жезқазған қаласында өткен бизнестің әлеуметтік жауапкершілігі мәселелері жөніндегі республикалық форумда: «Әлеуметтік жауапкершілік тұрғысынан мемлекет өз жолының негізгі бөлігін жүріп өтті және бұл функцияны жалпы алғанда тиімді атқарып келеді. Енді кезек бизнеске келді», – деп атап көрсетілді[15].

Мемлекет бизнес қызметін жүргізуге, тіркеу рәсімдерін жеңілдетуге, тексеру түрлерін қысқартуға және салықтық жүктемені азайтуға жағдай жасады. Сонымен қатар, мемлекеттік сатып алулар конкурстарына қатысу кезінде отандық кәсіпкерлерді қолдайтын заңнамалық нормалар қабылданды. Бұған жауап ретінде мемлекет пен қоғам кәсіпкерлер қауымдастығынан әлеуметтік бағдарланған кәсіпкерлікке қарай қадам жасауды, ең алдымен табыстарды әділ бөлуді күтеді.

Бүгінде жұмыс орындарын сақтау және халықты тұрақты жұмыспен қамту саясатын жүргізу мәселесі күн тәртібінде тұр. Осы мақсатта республикада «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне жұмыспен қамту және атаулы әлеуметтік көмек мәселелері бойынша толықтырулар мен өзгерістер енгізу туралы» Заң қабылданды. Бұл заң аз қамтылған азаматтарды кәсіптік оқыту және жұмысқа орналастыру шараларын бекітеді.

Жезқазған форумында корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік қағидаттарын анықтау және қабылдау, еңбек қатынастарындағы ұжымдық-шарттық тетіктерді одан әрі дамыту қажеттілігі де атап өтілді. Елде кәсіпкерлік қызметті әлеуметтік жауапты бизнеспен ұштастырғаны үшін берілетін жыл сайынғы арнайы «Парыз» сыйлығының тағайындалуы қоғамда үлкен оң әсер қалдырды.

Сондай-ақ, бизнестің әлеуметтік бағдарламаларға белсенді қатыса бастағанын атап өткен жөн. Бірқатар корпорациялар мен ұлттық компаниялар («Қазақмыс», Еуразиялық өнеркәсіптік қауымдастық, «Қазатомөнеркәсіп» және т.б.) мектептер, медициналық және мектепке дейінгі мекемелер, сауықтыру кешендері, мүгедектерге арналған оңалту орталықтары, мәдениет және спорт нысандары сияқты әлеуметтік маңызы бар объектілерді дамытуға қомақты қаржы бөлуде. Қазіргі таңда бұл жолды басқа да кәсіпкерлік құрылымдар ұстануда.

Жоғарыда аталған мәселелер ғылыми тұрғыдан зерделеуді, яғни зерттеулер

жүргізуді, ғылыми негізделген ұсыныстар мен ұсынымдар әзірлеуді талап етеді. Бұл мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуының маңызды бағытын жетілдіруге және қоғамдағы тұрақтылықты қамтамасыз етуге ықпал етеді.

Қорытынды

Әлеуметтік мемлекет пен оның қағидаттарын жүзеге асыратын әлеуметтік саясаттың алдында абсолютті әлеуметтік әділеттілікті қалыптастыру міндеті тұрмайды, әрі бұл мүмкін де емес. Ең бастысы – ресурстардың теңсіз бөлінуі әлеуметтік қақтығыстарға алып келмейтіндей және белгілі бір әлеуметтік топтардың әлеуметтік, мәдени әрі құқықтық оқшаулануына жол бермейтіндей деңгейде әлеуметтік өтемақы тетіктерін қамтамасыз ету [16].

Біздің ойымызша, идеологиялық тұрғыдан Қазақстан үшін әлеуметтік мемлекеттің әлеуметтік демократиялық моделі (Дания, Норвегия, Швеция) неғұрлым қолайлы.

Әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз етудің көптеген тетіктері мен кепілдіктері бар. Әлеуметтік әділеттілік тиімді болуы үшін, тек институционалдық өзгерістер мен мемлекеттің (биліктің) дұрыс бағыты ғана емес, сонымен қатар қоғамның барлық мүшелерінің, яғни *бизнес құрылымдары мен мемлекеттің барлық саласында еңбек ететін азаматтардың бірлескен әрі үйлесімді әрекеттері қажет.*

Ақан БИЖАНОВ,
Дина ЕШПАНОВА

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Токаев К. К. Выступление на внеочередном XXIII съезде партии Аманат. [Электронный ресурс]. URL: https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-prinyal-uchastie-vo-vneocherednom-xxiii-sezde-partii-amanat-2632234

2. Шиняева О.В., Чебиняева И.Л. Справедливость как основа социального пространства: историко-социологический анализ // Известия Тульского Государственного Университета. Гуманитарные науки. Область науки: социологические науки. 2021. - С.104-105.

3. Слатенькова М.А. Социальная справедливость как основная задача государства. Бизнес Информ. №11. 2013.

4. Дыльнова Т.В. Социальное справедливость и социальное неравенство в условиях современной России. Вестник РУДН, серия Социология, 2004, с. 6-7, с. 161-168.

5. Роулз Дж. Теория справедливости. М.: ЛКИ, 1995. 536 с.

6. Шамалиева Р.К. Теория справедливости как честности Дж. Роулза: закономерности и противоречия // Социально-гуманитарные знания, 2021. - № 2. – С 234-237.

7. Нозик Р. Анархия, государство и утопия. М.: ИРИС ЭН, 2008. 424 с.

8. Хайек Ф., Право, законодательство и свобода: современное понимание либеральный принципов справедливости и политики. М: ИРИСЭН, 2006. 644 с.

9. Трансформация идеологического пространства в Казахстане. – Алматы, 2014. – С. 12-14.

10. Острая Т.В. Социальное государство как инструмент достижения социальной справедливости. Известия Томского государственного университета, 2006. Т. 309. №2. – С. 238-239.

11. Гриценко Н.Н. Основные положения, принципы социального государства и механизмы их реализации. – С. 507.

12. Қазақстандағы әлеуметтік жаңару: идеядан шындыққа. Ұжымдық монография. – Социальная модернизация в Казахстане: от идеи к реально сти. Коллективная монография. – Алматы: ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2023. – 367 б.

13. Тощенко Ж.Т. Парадоксальный человек. – М.: Гардарики, 2001. —398с. ISBN 5-8297-0076-X (в пер.).

14. Гаврилова И.Н. Западные трактовки социальной справедливости: обзор концепций. [Электронный ресурс]. URL: https://gtmarket.ru/library/articles/2664.

15. Выступление Президента Н.А. Назарбаева на республиканском Форуме по вопросам социальной ответственности бизнеса (Жезказган, 24 января 2008 года) [Электронный ресурс] URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30155062&pos=4;-106#pos=4;-106.

16. Смайлов Е. [Электронный ресурс]. URL: https://www.kazpravda.kz/.